

Beata Iwona KURYŁOWICZ

PRZYROSTKOWE FORMACJE RZECZOWNIKOWE
W SZESNASTOWIECZNEJ POLSZCZYŹNIE
PODLASIA

Przedmiotem rozważań w tym artykule są przyrostkowe formanty rzeczowników występujące w rękopiśmiennych księgach miejskich Knyszyna z drugiej połowy XVI w.

Celem artykułu jest możliwie pełne przedstawienie i scharakteryzowanie formacji rzeczownikowych, a także odpowiedź na pytanie, które z przyrostkowych formantów tworzących rzeczowniki w podlaskich dokumentach są najbardziej produktywne, które są najliczniej poświadczone i od czego to zależy.

Badane teksty stanowią zbiór dokumentów o charakterze kancelaryjnym, związanych z kupnem, sprzedażą i zamianą nieruchomości, długami, kradzieżami, pobiciem, sprawami spadkowymi, oszczerstwami szkodzącymi dobrej sławie obywateli oraz różnego rodzaju umowami zawieranymi przez mieszkańców miasta. Zawierają one także protokoły z zeznań świadków.

Nazwiska

Najliczniejszą grupę rzeczowników w podlaskich rękopisach stanowią nazwiska odrzeczownikowe. Są one tworzone za pomocą formantów:

1. *-owic(z)* || *-ewic(z)* || *-ic(z)*

Formant ten jest najbardziej produktywny. Tworzy on nazwiska formalnie patronimiczne. Na podstawie badanego materiału nie można ustalić, czy są one patronimiczne również funkcjonalnie, ponieważ pisarze knyszyńscy nie podają nazwisk ojców i synów jednocześnie. Zdaniem S. Reczka, sufiks *-owicz* (*-ewicz*) „wyabstrahował się w wydatnym

stopniu z dotychczasowej funkcji patronimicznej, związanej w języku polskim z jego rodzimą postacią *-owic (-ewic)* i wyspecjalizował jako wyrazisty formant o realno-znaczeniowej funkcji ogólnie onomastycznej, ściśle nazwiskotwórczej¹.

Przykłady: *Dzierżałkowic 60v, Kozłowic 234, Łukassowic 230, Rudnikowic 73v, Świetlikowic 73, Wołkowic 230v, Antonowicz 66, Bojarzynowicz 6v, Dzienissowicz 14, Dzierżałkowicz 61, Frankowicz 7v, Hanczowicz 99v, Iwanowicz 27, Janussowicz 59, Jurkowicz 9, Klimkowicz 29, Koczmierowicz 7, Litwinkowicz 38, Paluchowicz 28, Popielnikowicz 93v, Rimkowicz 7, Sienkowicz 229, Andrzejewicz 21v, Gremoyewicz 106, Honczewicz 105, Kiermusiewicz 76v, Maczkiewicz 37, Manczeicz 105, Waszkiewicz 86* i wiele innych. W większości wypadków zachowana jest stara oboczność *-ew* po miękkiej, *-ow* po twardej. Wyjątki stanowią *Hanczowicz, Łukassowic, Maczkiewicz, Waszkiewicz*. Podobne zjawisko obserwujemy w polszczyźnie innych regionów Polski, np. w polszczyźnie przemyskiej. H. Wiśniewska, badając księgi cechowe Przemyśla, ustaliła, że do XVI w. włączanie w formacjach tego typu zawsze występowało *-ow*. Od wieku XVII nastąpiła ekspansja *-ew*, która doprowadziła w wieku XVIII do występowania tego morfemu prawie zawsze po spółgłoskach *k, g* i dość często po *s, z, n*. H. Wiśniewska przypuszcza, że ekspansję *-ew* wiązać należy ze zmianami fonetycznymi języka polskiego (z zakończonym w XVI w. procesem zmiękczenia tylnojęzykowych *ky, gy, ke, ge*). Przez analogię do często występującego w polszczyźnie *kie* w drugiej połowie XVII w. szerzą się formacje typu *Czechowskiewicz, Danielkiewicz*².

W omawianych tekstach występują także takie formy, jak *Cornito Bizic 224v, Wawrzyniec Blaskoic 215, Staś Grigoic 215, Grzegorzec 217, Bartosz Kolakoic 218, Michnikoic 218b, Poniaczenic 61v, Marcin Prusic 93, Wojciech Zembrzic 237, Jan Dworakoic 106, Dzienissoic 105v, Siman Frankoic 110, Krywuloic 237, Andrzej Lazinic 94, Lukaszeicz 232, Manczeicz 105, Jacob Mikiczic 29, Owdziej Narkoic 229, Marczin Oniskoic 227, Potapowicz 105v, Michał Przytulicz 97, Liewon Pulianoic 232, Andrzej Simanoic 106,*

¹ S. Reczek, *Na tropach słów*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 18.

² H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska wieków XVII-XVIII*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 62–63.

Sulkoicz 101v, *Twaroigoicz* 87v. Prawdopodobnie są to nazwiska utworzone za pomocą krótszego przyrostka *-ic*. Niewielka liczba tego typu formacji w podlaskich rękopisach świadczy być może o małej już wyrazistości przyrostka *-ic* w funkcji tworzenia nazwisk patronimicznych i wzmocnianiu go dzierżawczym przyrostkiem *-ow*³.

W księgach podlaskich zdecydowana większość formantów zapisana jest jako *-icz*. Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić, czy dwuznak *cz* w wymowie realizowany był jako *č*, czy może *c*, ponieważ pisownia głosek *c*, *č* jest bardzo niekonsekwentna. Bywa również, że to samo nazwisko jest różnie zapisane, np.: *Dzierzałkowicz* || *Dzierzałkowicz*. S. Bąk uważa, że ruskie *-icz* do polszczyzny zaczęło przenikać ok. poł. XVI w., by w wieku XVII stać się panującym. „Użycie jego rozszerzało się w miarę wzrastania wpływów szlachty kresowej, niegdyś w znacznej mierze ruskiej, która polszcząc się oddziaływała silnie na formowanie się kulturalnej polszczyzny”⁴. Na szerzenie się nazwisk z ruskim *-owicz* mogło też dodatkowo wpływać hiperpoprawne unikanie mazurzenia, „uświadomionego już dawno jako naganna cecha ludowego języka, znana z gwarowych postaci takich wyrazów, jak *konic* = *konicz*, *kołac* = *kołacz*, *capka* = *czapka* itp.”⁵. Można zatem przypuszczać, że w drugiej połowie XVI w. w Knyszynie i jego okolicach, które zaludniała szlachta nie tylko polska, ale też i ruska obok formantu *-ic* w użyciu był również *-icz*. Jednakże na podstawie materiału ksiąg miejskich Knyszyna wydaje się niemożliwe ustalenie, który z nich był dominujący.

Sufiks *-owicz*, typowy dla formacji patronimicznych, występuje w nazwiskach innego typu, np.: *Jan Dworakowicz* 106 || *Janem Dworakiem* 107, *Markowi Dziemidowicz* 14 || *na Marka Dziemitka* 3, *Siman Frankowicz* 88v || *Siman Franek* 93v, *Wiasko Gremoyewicz* 106 || *z Waską Gremoczą* 106, *Bartosz Kollakowicz* 218^a || *Bartoszewi Kollakowi* 218^a, *Marcin Maczewnikowicz* 90v || *temu Maczewnikowi* 91, *Maciej Paluchowicz* 17v ||

³ Por. W. Taszycki, *Najdawniejsze polskie imiona osobowe*, Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU LXII, nr 3, 1925, s. 62.

⁴ S. Bąk, *Niektóre formacje imienne u M. Reja*, w: M. R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz (red.), *Odrodzenie w Polsce*, t. III, cz. 1, Warszawa 1960, s. 369.

⁵ S. Reczek, *Na tropach słów*, s. 17, por. także J. Bystroń, *Nazwiska polskie*, Lwów – Warszawa 1936, s. 28.

Maciejowi Paluchowi 17v, Grzegorza Popielnikowicz 93v || na Grzegorza na Popielniczka 102v, Marcin Prussowicz 100v || Marcin Pruszewicz 92v || Marcin Prusik 100v || Marcin Pruss 92v. Powyższe zapisy świadczą o tym, że formanty tworzące nazwiska nie są jeszcze stałe i niezmiennie, wobec czego nazwisko przybiera różne formy.

Dosyć duża liczba nazwisk zakończonych na *-owicz* w knyszyńskich księgach nie jest zjawiskiem odosobnionym. Z badań L. Citko i L. Dacewicz wynika, że struktury odojcowskie z formantami *-ic(z) || -yc(z), -ewic(z) || -owic(z)* „zdominowały system antroponimiczny XVI-wiecznego województwa podlaskiego. Niewiarygodna wręcz produktywność tych sufiksów ujawniła się na terytorium niemal całego województwa”⁶.

2. *-ik || -czyk*

Przyrostki te tworzą nazwy odojcowskie⁷. Ponieważ nazwisk synów i ojców pisarze knyszyńscy nie podają jednocześnie, trudno rozstrzygnąć, czy pod względem funkcjonalnym są to formacje patronimiczne: *Jeronim Babik 5, Jan Bednarczyk 104, Stanisław Bogdanik 7v, Stanisław Czirzyk 105v, Czizik 59v, Bartosz Dmosik 223v, Stanisław Dupik 102, Piotr Filipczyk 8, Michał Golasik 78v, Hieronimcik Wojciech 224, Janczik 5, Iwan Jochczik 11, Jan Koczik 55v, Kusma Kolienczik 237, Kowalczyk 37, Krzesik 96, Jan Kunczyk 59v, Sobiech Lapik 29v, Lazowczyk 58, Staś Michalik 234, Trochim Mikicik 102v, Piotr Philipczyk 67, Marcin Pikulik 112v, Stanisław Pornolik 91v, Tomek Quintussik 89, Jakub Rudzik 225v, Wojciech Spalik 233, Wojciech Stroczyk 227v, Jaczko Świetlik 87, Jan Twarozik 216, Wojciech Walendzik 101, Maxim Wegrowsczik 229, Jan Zielończyk 215.*

3. *-ek*: *Wojciech Czortek 233, Mikołaj Dawidek 77, Siman Franek 93v, Hononek 22v, Paweł Kolaczek 236, Maciej Niziołek 83, Stanisław Ożarek 218^a, Matis Paluszek 107, Tomek Tworek 95v, Maciej Zbroszek 75.* Z. Klemensiewicz wyjaśnia, że przyrostek *-ek* tworzy formacje oznaczające chłopców. Mogą one być nacechowane pieszczotliwie lub pogardliwie⁸. Formacje utworzone za pomocą *-ek* nazywają osoby dorosłe. Pierwotnie takie for-

⁶ L. Citko, L. Dacewicz, *Typy strukturalne antroponimów w XVI-wiecznym województwie podlaskim, w: Antroponimia słowiańska*, Warszawa 1996, s. 84.

⁷ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1964, s. 204.

⁸ Tamże, s. 204.

macje miały charakter przezwiskowy, w omawianych tekstach pełnią funkcję nazwisk.

4. *-ko*: *Paweł Bogusko* 30, *Jakub Dziaczko* 85v, *Mikołaj Gowienko* 89, *Hieronim Haczo* 214, *Kejko* 230, *na Matisa Kejka* 230, *Jakub Klosko* 217, *Stanisław Klosko* 50v, *Marek Koliko* 98v, *Alexy Nabiko* 105, *Paniczko* 229, *Wojciech Roszko* 15, *Matis Sulko* 229v. Nazwy patronimiczne i przezwiska (późniejsze nazwiska) utworzone za pomocą przyrostka *-ko* „nie stanowią w polszczyźnie typu rodzimego, ale weszły do języka żywego dwoma pokrewnymi szlakami: przez język ukraiński oraz białoruski z litewskim”⁹. Tego typu formacje występują także w polszczyźnie kresowej.

Inne formanty występują rzadko, np.: *-ak*: *Jan Dworak* 107, *Stanisław Kolak* 65, *Marcin Kozak* 214v, *Siniak* 216v.

W podlaskich dokumentach nielicznie są poświadczone nazwy córek. Tworzone są one od nazwiska lub imienia ojca za pomocą formantów: *-anka* – *Piotrowa Cholewianka* 223, *Anna Pluskatczanka* 93v, *Heliszka Pruszczanka* 97, *Dorota Snarscanka* 229; *-ówna* – *Jadwiga i Helzbieta Łukaszówny Tworkówny* 13v, *Niziołkówny* 66, *Jakubowa Ożegówna* 95, *Urszula Quintusówna* 223v, *Agnieszka Rudziówna* 232v.

Nazwy zawodowe i działacza

Nazwy zawodowe i działacza w podlaskich dokumentach bardzo często służą do identyfikacji osób. Tworzono je za pomocą przyrostków:

1. *-ik* || *-nik*: *Waszko budnik* ‘kramarz’ 31v, *Wojciech czapnik* ‘rzemieślnik wyrabiający czapki lub kupiec handlujący czapkami’ 229v, *Jan Hmielnik* ‘dozorca plantacji chmielu’ 59, *Chwiedor klucznik* ‘człowiek, któremu powierzono klucze od czegoś, nadzór nad czymś, zawiadujący domem, dobrem dworu, majątku ziemskiego, szafarz’ lub ‘dozorca żupy solnej’ 75, *kocielnik* ‘kotlarz’ 9v, *Andrzej kolieśnik* ‘kołodziej, stelmach’ 88, *komornik* ‘urzędnik na dworze, osoba spełniająca funkcję zastępcy sędziego’ lub ‘wysłaniec do specjalnych zleceń, poseł’ 71v, *litkup-*

⁹ Z. Kurzowa, *Staropolskie nazwy osobowe na -o*, *Onomastica* XII, 1967, s. 22A.

nik 'pośrednik handlowy lub świadek umowy o kupno-sprzedaż' 218^b, *ławnik* 3v, *Andrzej miecznik* 'rzemieślnik wyrabiający miecze, płatnerz, też zatrudniony przy ich ostrzeniu i polerowaniu' 217, *najemnik* 'odnajmujący coś u kogoś, biorący coś w najem, dzierżawca, najemca' 231v, *namiestnik* 16, *opiekalnik* 'ten, kto się kimś lub czymś troskliwie zajmuje, broni, dogląda, strzeże' 237v, *ossocznik* 'oskarżyciel, często fałszywy oskarżyciel, potwarca' 90, *Wawrzyniec Owśanik* '?' 7, *pomocnik* 58v, *Matis Popielnik* 'człowiek zajmujący się uzyskiwaniem potażu z popiołu drzewnego' 59, *porucznik* 'ten, któremu zlecono coś do wykonania lub udzielono pełnomocnictwa do działania w imieniu mocodawcy; namiestnik, zarządca, włodarz, zastępca, pomocnik; opiekun, administrator' 71v, *robotnik* 106v, *rosbójnik* 110v, *Matis rudnik* 'górnik' 225v, *Michał rzeźnik* 78, *służebnik* 1, *strażnik* 222v, *Grygiel taśnik* 'rzemieślnik robiący taszki, tj. sakiewki' 214v, *urzędnik* 222, *Pawł Zamesnik* 'garbarz od zamszu' 218^bv, *zastawnik* 'biorący zastaw; który co zastawia, zastawiający' 100v, *Jakub złotnik* 228, *żupnik* 'upoważniony przez panującego generalny zarządca żupy solnej, też jej dzierżawca płacący panującemu zgodną z umową należność' 221v.

Jest to najbardziej produktywny przyrostek tej kategorii znaczeniowej. W. Doroszewski o historii formacji słowotwórczych na *-nik* pisze: „W tekstach XVI i XVIII w. i w słownikach Knapskiego, Troca i Lindego omawiana tu kategoria słowotwórcza w dalszym ciągu reprezentowana jest bardzo obficie. Odnośne formacje są to często nazwy osób wykonujących czynności, dotyczące przedmiotu, znaczonego wyrazem pienym”¹⁰. Podlaskie dokumenty reprezentują zatem stan zgodny z panującym w ówczesnych czasach.

2. *-arz*: *gospodarz* 231v, *Szczęśny koniarz* 'pracownik stajenny' 19, *kotlarz* 'rzemieślnik zajmujący się wyrobem i sprzedażą kotłów i naczyń miedzianych lub mosiężnych' 19, *kramarz* 59v, *młynarz* 104v, *pisarz* 1, *Szczęśny puszkarz* 'rzemieślnik trudniący się wyrobem broni palnej, zwłaszcza puszek' 37 oraz zapożyczenia: *bakalarz* 'nauczyciel' 231, *Jacek bednarz* 102v, *komendarz* 'tymczasowy administrator beneficjum kościelnego' 93v, *kramarz* 59v, *kucharz* 5v, *ślusarz* 219. Zdaniem W. Pomia-

¹⁰ W. Doroszewski, *Monografie słowotwórcze. I. Formacje z podstawowym -k- w części sufiksальной*, Prace Filologiczne XIII, 1928, s. 176.

nowskiej, takie nazwy jak *kramarz*, *młynarz* można interpretować jako odokolicznikowe nazwy wykonawców czynności 'ten co pracuje w kramie, we młynie' lub jako nazwy dzierżawcze czynne 'ten co ma (posiada) kram, młyn'. Jednakże bardziej uzasadniona wydaje się jej pierwsza interpretacja¹¹. F. Peplowski podaje, że formant *-arz* początkowo łączył się tylko z podstawami rzeczownikowymi. Na potwierdzenie tej tezy znajduje on wiele dowodów w polszczyźnie XVI wieku. Wtedy to, jego zdaniem, przeważają derywaty odrzeczownikowe zarówno przy wyrazach zapożyczonych, jak też przy formacjach rodzimych¹².

3. *-ca* || *-nica*: *dzierżawca* 95, *przyczyńca* 'sprawca, winowajca' 229v, *rajca* 75 || *Cimoch racki* 67, *rosbójca* 112, *rzanca zamków* 'rządca' 16, *sprawca* 'ten, kto kieruje i zarządza' 22, *woźnica* 216, *zachojca* 'osoba wstępująca w spór sądowy zamiast pozwanego' 234v, *zbójca* 10 oraz złożenia: *złoczyńca* 22, *mężobójca* 217. Z badań F. Peplowskiego wynika, że w XVI w. formant ten był bardzo produktywny. Za jego pomocą tworzono nazwy wykonawców czynności głównie od podstaw czasownikowych. Wśród wyrazów z tym przyrostkiem wiele jest złożań. Najwięcej ich powstało pod koniec szesnastego stulecia¹³.

4. *-ek*: *świadek* 113v oraz formacja utworzona od wyrażenia przyimkowego – *podsendek* 'zastępca sędziego' 225.

5. *-ec*: *isciec* 'właściciel', 'wierzyciel', 'powód' 7, *krawiec* 68, *kupiec* 221v, *Andrzej szwec* 'szewc' 65v. F. Peplowski podaje, że przy wyrazach *krawiec*, *szwec* i *świec* „zapewne już w XVI w. nie wyczuwano w ogóle związku z czasownikiem i traktowano je jako odizolowane i niemotywowane nazwy zawodowe”¹⁴.

6. *-erz*: wyłącznie w wyrazach zapożyczonych: *Marcin barwierz* 'farbiarz' 235, *Hieronim kuśnierz* 110, *mastalierz* 'stajenny mający nadzór nad służbą stajenną, końmi i uprzężą' 216, *kanclerz* 216. Według F. Peplowskiego, formant ten w XVI wieku nie wykazuje tendencji do tworzenia

¹¹ W. Pomianowska, *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych. Studium ze słowotwórstwa i geografii lingwistycznej*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963, s. 32.

¹² F. Peplowski, *Oczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 276.

¹³ Tamże, s. 279, 85, 88.

¹⁴ Tamże, s. 241.

wykonawców czynności od rodzimych czasowników, natomiast bardzo licznie występuje w wyrazach zapożyczonych, głównie z języka niemieckiego¹⁵.

7. *-acz*: *jednacz* 'rozjemca' 59, *postrzygacz* 'ten, kto trnie lub ścina, a) rzemieślnik, który wykańcza sukno, b) ten, kto strzyże owce' 67, *tkacz* 218^av. F. Peplowski podaje, że w polszczyźnie XVI w. odczasownikowe osobowe nazwy wykonawców czynności stanowią podstawową kategorię formacji utworzonych za pomocą przyrostka *-acz*. Z badań F. Peplowskiego wynika także, że za pomocą tego formantu w XVI w. utworzono największą liczbę wyrazów tej kategorii¹⁶.

8. Formacje z innymi sporadycznie występującymi formantami: *-ak*: *Jan rybak* 226v, *wojak* 113; *-al*: *kowal* 220v; *-un*: *opiekun* 219v.

W podlaskich dokumentach najbardziej produktywnym formantem tej kategorii jest *-ik* || *-nik*, formacje z innymi przyrostkami są mniej licznie zaświadczone. Uwagę zwraca także oboczna postać rzeczownika *rajca* – *racki*, która w tej postaci na kartach badanych rękopisów występuje zdecydowanie częściej. Forma *racki* nie została poświadczona w słownikach języka polskiego. Wyraz ten odmienia się według deklinacji przymiotnikowej. Być może zatem jest to przymiotnik, który uległ procesowi substancywizacji.

Nazwy osób żeńskich

Jest to kategoria niezbyt licznie zaświadczona w omawianych tekstach. Głównie reprezentują ją formacje utworzone od nazw męskich za pomocą przyrostka *-ka*: *kuśnierka* 215v, *mieszczanka* 2, *mlinarka* 87v, *nieboszczka* 236v, *przyjaciółka* 230v, *Regina siodlarka* 11, *uczestniczka* 95v, *złodziejka* 220.

Wśród form na *-ka* wyodrębnia się znaczeniowo grupa rzeczowników utworzonych od nazwiska lub imienia męża: *Anna Cabajka* 218^bv, *Anna Hieronimka* 215, *Kaleczyczka* 7, *Kninchuska* 37, *Pluskatka* 73v, *nieboszczka Barbara Prokopka* 236v.

¹⁵ Tamże, s. 275.

¹⁶ Tamże, s. 12, 279.

Ponadto nazwy osób żeńskich tworzone są za pomocą formantów *-ica*: *komornica* 218^a, *pasierzbica* 93v, *służebnica* 27v oraz *-yni*: *gospodyni* 106.

Formanty tworzące rzeczownikowe nazwy żeńskie są raczej mało produktywne. Najliczniejszą grupę w omawianych tekstach stanowią formacje z przyrostkiem *-ka*, który również dzisiaj jest podstawowym wykładnikiem tej kategorii¹⁷. Zdecydowaną przewagę nad przyrostkami tworzącymi rzeczownikowe nazwy żeńskie wykazują konkurencyjne przyrostki *-owa* i *-ina* tworzące przymiotniki dzierżawcze.

Nazwy czynności i stanu

1. Najliczniejszą grupę tej kategorii stanowią rzeczowniki odczasownikowe utworzone za pomocą formantu *-anie*: *budowanie* 91v, *darowanie* 97, *dochowanie* 79v, *dodawanie* 222, *hamowanie* 113v, *jednanie* 100v, *karanie* 221v, *kowanie* 96v, *królowanie* 222v, *kwitowanie* 109, *mienianie* 24, *mieszkanie dobrowolne* 37v, *nadanie słów złych* 221, *nieoddanie* 218^b, *niestanie* 220, *nieznanie* 71, *włosów oberwanie* 232, *oblanie krwi z nosa* 223, *obsacowanie* 229v, *oddanie pieniędzy* 231, *odrapanie* 235v, *oglądanie* 217, *opisanie ksiąg* 71v, *niniejsze pisanie* 110, *podanie rzeczy* 217, *podkanie* 8, *pokąsanie* 225v, *powołanie* 221, *przebudowanie* 37v, *przeczytanie ran* 224, *przedanie* 70, *przedrapanie* 227, *przemienianie* 17, *przenagabanie 'napastowanie, nękanie'* 68, *przydanie urzędu* 220, *przywołanie* 218^b, *rozdanie* 234v, *rozkazanie* 219, *rozmawianie i pytanie świątka* 110v, *rozmyślanie* 236, *roztrzesanie* 110v, *rwanie* 225, *skazanie z prawa* 6, *szarpanie* 236, *targanie* 225v, *upodobanie* 230, *upominanie* 110, *urąganie* 230v, *używanie* 66v, *wodowanie* 229v, *wwiązanie* 223v || *wwiązowanie 'wejście lub wprowadzenie kogoś w posiadanie nieruchomości'* 2v, *wypytywanie* 101v, *wysłuchanie* 80, *wyszykowanie* 96v, *wyznanie* 76v, *wzdanie 'zlecenie, powierzenie sprawy'* 225v, *zabranie soli* 221v, *zachowanie* 2v, *zadanie słów niepocciwych* 218^bv, *zakazanie* 222v, *zamordowanie* 217, *zapisanie* 26, *żywota zdeptanie* 220v, *zdrapanie* 227, *zepsowanie* 220, *zerwanie* 225v, *zeznanie* 3v, *Zjastowanie* 102, *żądanie* 221.

¹⁷ R. Grzegorzczkova, *Zarys słowotwórstwa polskiego*, Warszawa 1979, s. 52–53.

2. Częstym formantem tworzącym nazwy czynności i stanu jest również przyrostek *-enie*: *dzierzenie* 228v, *milczenie* 2v, *Narodzenie* 3v, *nawożenie izby* 219v, *niedorobienie* 92, *obranienie* 236, *obronienie* 230, *ochromienie* 96v, *prawa oddalenie* 70, *odkupienie* 228, *odłożenie* 70v, *oszcpeczenie* 225v, *oświacczenie* 218^bv, *podniesienie* 218^bv, *podstępienie* 'przyłapanie na czymś [kogo]' 97v, *posiedzenie* 79, *postanowienie* 223v, *postawienie* 50, *poszkodzenie* 218^bv, *potłuczenie* 225v, *prowadzenie* 222, *przewożenie* 221v, *rozsądzenie* 18, *roztrącenie* 232, *siedzenie* 38, *skażenie* 220, *spalenie* 230v, *sromocenie* 8v, *stawienie* 36, *stłuczenie* 220v, *uczynienie* 60v, *uderzenie* 229v, *usprawiedliwienie* 229v, *utrącenie prawa* 218^av, *uwłaszczenie* 113v, *warzenie soli* 221v, *wesiele* 66, *wniesienie o majątku ruchomym 'włączenie do wspólnej własności'* 234v, *wybronienie* 236, *wykupienie* 220v, *wyliczenie* 96v, *wypuszczenie* 111v, *wyrzeczenie* 224v, *zapłacenie* 109, *zezwolenie* 230v, *zginienie* 232, *złomienie nogi* 232v, *złupienie* 221, *zranienie* 218^bv, *zwrócenie* 225. J. Puzynina podaje, że współcześnie *-enie* jest formantem bardziej archaicznym niż na przykład *-cie* i wycofuje się z tego zakresu znaczeniowego. Ponadto uważa ona, że formacje utworzone za pomocą archaicznego *-enie* są „wyraźnie nacechowane: występują w zakresach bardziej wyspecjalizowanych, w formacjach zleksykalizowanych, nie odnoszą się do wszystkich znaczeń czasownika podstawowego lub są frazeologicznie ograniczone”¹⁸.

3. Mniej w badanych tekstach odnotowano formacji z przyrostkiem *-cie*: *bicie* 227, *najęcie* 76v, *odarcie* 221, *picie* 9, *pobicie* 230, *przedsięwzięcie* 221, *wyście* 227v, *wzięcie* 218^b, *zabicie* 221, *zbiecie* 218²v.

4. W omawianych dokumentach zostały dość licznie poświadczane formacje paradygmatyczne rodzaju męskiego i żeńskiego: *bój* 8, *dar* 234v, *dochód* 219v, *dowód* 16v, *dział 'udział'* 2v, *gwałt* 226, *najem* 231v, *nakład 'wydatek'* 222, *niespór '?'* 1, *odpór* 3, *opis* 1, *odpór 'odpowiedź na powództwo'* 221, *pobór* 227v, *pokłon* 108, *postęp prawa 'działanie prawne'* 6, *pozew* 225, *przewóz* 225, *przyjazd* 18, *przykład 'przydatek'* 105, *tark* 9v, *upad 'utrata czegoś'* 229v, *upokój 'czynność czasownika upokoić'* 13v, *wiąz 'wwiązanie'* 223v, *wstępn* 69v, *wypis* 58v, *wyrok* 113v, *wyszynk 'sprzedaż napojów przez szynkarza'* 95, *wywód* 219v, *zakład* 85, *za-*

¹⁸ J. Puzynina, *Nazwy czynności we współczesnym języku polskim (słotowótństwo, semantyka, składnia)*, Warszawa 1969, s. 29.

pis 26v, *arenda* 231v, *dopłata* 63v, *dzierżawa* 223v, *karmia* 219, *krzywda* 105, *miana* 225, *nagroda* 226, *namowa* 16v, *niewolia* 49v, *obrona* 218^b, *podwoda* 111, *pogonia* 76v, *poręka* 99v, *posługa* 227v, *potrzeba* 99v, *przyczyna* 70v, *przysięga* 111, *rozprawa* 76v, *skarga* 228v, *skoda* 218^b, *strawia* 113v, *ugoda* 88v, *utrata* 218^b, *wymowa prawna* 225, *wyprawa* 2, *zamiana* 68, *zapłata* 13v, *zastawa półwólcza* 108v, *zmowa* 227 oraz *moc* 110, *napaść* 97v, *odpowiedź* 112, *pamięć* 63v, *pieczęć* 63v, *pomoc* 222v, *skażń* 218^b.

5. Formant *-ek* tworzy nazwy czynności i ich wytwory: *dostatek* 222, *naddawek* 'grunt dodatkowo nadany' 233, *niedostatek* 58, *ostatek* 4, *podatek* 30v, *postępek* 101v, *pożytek* 3, *przydatek* 'dopłata' 68v, *rozsądek* 'rozsądzenie' 18, *spadek* 97, *zadatek* 35, *zamianek* 32, *zasiewek* 235v.

6. W podlaskich rękopisach nazwy czynności i stanu tworzone są także za pomocą formantów: *-ba*: *prośba* 218^b, *służba* 29, *żałoba* 'skarga' 55v; *-ka*: *nawiązka* 'odszkodowanie' 84v, *przykładka* 'dokładka' 220, *rozterka* 232, *zastawka* 113 oraz *-unek*: *spierunek* '?' 35v.

R. Grzegorzczkowska wykazała, że znaczenie czynności tkwiące w funkcji strukturalnej sufiksu *-ka* występowało już w XV wieku¹⁹.

Najbardziej produktywnymi formantami tej kategorii są *-anie* i *-enie*, które szczególnie upodobało sobie średniowiecze²⁰. Tego typu formacje licznie występowały w innych tekstach z XVI w., np. w protokołach tarnogórskich. A. Kowalska uważa, że częste używanie takich formacji w księgach miejskich Tarnowskich Gór było spowodowane kontynuowaniem tradycji średniowiecznych zapisek sądowych, „w których formacje tego typu stanowiły znaczny procent ogółu rzeczowników”²¹. Nielicznie natomiast został poświadczony w podlaskich księgach przyrostek *-ek*, który w okresie średniopolskim cieszył się szerokim zastosowaniem, a wyszedł z użycia dopiero na przełomie doby średnio- i nowopolskiej²².

¹⁹ R. Majewska-Grzegorzczkowska, *Uwagi o odrzeczownikowych nazwach czynności z sufiksem -ka*. *Typ belferka, stolarka*, *Poradnik Językowy* 1958, s. 3.

²⁰ S. Rospond, *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961, s. 194.

²¹ A. Kowalska, *Język polski w szesnastowiecznych księgach miejskich Tarnowskich Gór*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 73.

²² Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1980, s. 306.

Nazwy abstrakcyjnych cech, czynności, stanów

Nazwy abstrakcyjnych cech, czynności i stanów tworzone są w knyszyńskich rękopisach za pomocą formantów: *-ość* – *bliskość* 50v, *boleść* 235, *bytność* 95, *dawność* 224v, *dobrowolność* 75, *majętność* 218^a, *niebytność* 225, *niedbałość* 231v, *nieopatrzność* 231v, *niewinność* 217, *osiadłość* 'mienie' 220, *pilność* 227, *powinność* 30v, *przynależność* 218^av, *sowitość* 55v, *sprawiedliwość* 111v, *świadomość* 70, *trudność* 98, *twardość* 2v, *ważność* 232, *wiadomość* 222, *wieczność* 12v, *własność* 68, *właściwość* 78v, *wolność* 34v, *zelżywość* 224v, *żenność* '?' 38v; rzadziej *-stwo* || *-ctwo* – *kradzieństwo* 23 || *kradziecstwo* 236, *kurestwo* 100, *morderstwo* 22, *powinowactwo* 1v, *rękojemstwo* 234v, *rosbójstwo* 112, *świadectwo* 219v oraz złożenie *mężobójstwo* 217, *zliodziejstwo* 106, a także sporadycznie *-ota* – *sromota* 81v.

W podlaskich księgach najbardziej produktywnym formantem tej kategorii okazał się formant *-ość*. Zdaniem E. Mróz-Ostrowskiej, przyrostek ten wykazywał największą produktywność w pierwszej połowie XVI w., natomiast w drugiej połowie tego stulecia popularność rzeczowników na *-ość* słabnie, wzrasta natomiast ekspansja przyrostka *-stwo*. Za nowszą formą „opowiadali się pisarze wybitni, bardziej wykształceni, bywali”. Uchodziła ona prawdopodobnie za bardziej literacką i nie potoczną²³.

Nazwy zdrobniałe

Nazwy zdrobniałe w badanych dokumentach tworzone są za pomocą formantów: *-ka* – *ćwiartka* 55v, *cząstka* 13v, *klietka* 'składzik' 217, *konewka* 67, *kostka* 220v, *koszulka* 236, *miarka* 220v, *siekierka* 79v, *sienka* 217, *skrzynka* 108, *stajenka* 220, *stawnicka* 'mała beczka' 217, *tacka* 217, *uzdeczka* 96v, *zwatka* 98; *-ek* – *czepek* 236v, *członek* 221, *kociętek* 102v, *kordek* zdrobnienie od *kord* 'krótki miecz' 231, *mielniczek* 101v, *mieszek* 108, *nakładek* 107, *obrusek* 236v, *pacholek* 76, *Matis Paluszek* 107, *piasek* 113, *po-*

²³ E. Mróz-Ostrowska, *Rzeczowniki z przyrostkiem -ość w języku XVI wieku*, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. III, cz. 2, Warszawa 1962, s. 400, 403–405.

pielniczek 102v, *siestranek* 92v, *stołek* 217, *worek* 77 oraz złożenia: *półgrozek* 220, *półkłodek* 87v, *półtalarek* 108.

Poza tym: *dzieciątko* 6, *dziecię* 55, *dzieweczka* 66, *kocharczik* 75v, *kółko* 217, *miastecko* 222v, *wnaczę* 74, *Żydko* 105. Uwagę zwracają formy *dziecię*, *wnaczę*. Deminutiwa z przyrostkiem *-ę* S. Hrabec traktuje jako mazowiecko-ruskie. Takie formy jak *wnęczę* 'wnuczek', *panię* 'pan, magnat' zalicza on do elementów kresowych²⁴.

W podlaskich tekstach występują zdrobniałe imiona męskie utworzone za pomocą formantów: *-ek*: *Fronczek* 2v, *Hieronimek* 218^bv, *Janek* 102v, *Franek* 63v, *Jurek* 103, *Marek* 3, *Tomek* 4, *Wojtek* 105; *-ko*: *Blasko* 27v, *Chwieczko* 93, *Haczko* 27, *Honaczko* 50, *Hryczko* 58v, *Hriszko* 38v, *Hvedko* 61v, *Jaczko* 20, *Josko* 3v, *Jusko* 86v, *Lewko* 64, *Olesko* 101, *Onaczko* 113v, *Ostapko* 227, *Pazko* 230, *Sienko* 37, *Stanko* 61, *Tomko* 62v, *Wojtko* 62v, *Wiasko* 106, *Zenko* 6.

W badanym materiale występują także formacje hipokorystyczne: *Grześ* 10v, *Staś* 75v, *Zenio* 108, *Naścia* 21, *Oldocia* 34, *Kasia* 66, *Anussa* 84, *Famia* 224v.

Pod względem występowania formacji deminutywnych badane teksty nie wyróżniają się na tle ogólnopolskim XVI w. Wyrzów zdrobniałych stosunkowo często i chętnie używali Rej, Klonowic i Murzynowski. W ich utworach pełniły one funkcję stylistyczną²⁵. S. Rospond uważa, że skoro Rej i Murzynowski – zwolennicy języka potocznego używali deminutiwów, a Małnecki je tępił, skoro brak ich w literaturze psalterzowo-biblijnej, mnóstwo natomiast w pieśniach ludowych, to „niewątpliwie było to znamię języka potocznego”²⁶.

Natomiast cechą regionalną badanych tekstów są dość częste zdrobniałe imiona męskie utworzone za pomocą sufiksu *-ko*. Zdaniem Z. Kurzowej, duża liczba imion na *-ko* na ziemiach pogranicznych polsko-ruskich „tłumaczy się dobrze na tle ruskiej onomastyki. Przyrostek *-ko* jest najpopularniejszym formantem zdrabniającym i przezwiskotwór-

²⁴ S. Hrabec, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w.*, Toruń 1949, s. 95.

²⁵ J. Zaleski, *Wyrazy zdrobniałe w polszczyźnie XVI w.*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego XVII, Filologia 4, Kraków 1958, s. 93–184.

²⁶ S. Rospond, *Język i artyzm językowy...*, s. 206–207.

czym, poświadczonym już w staroruskich kronikach”²⁷. Formant *-ko* w podlaskich tekstach wykazał większą produktywność niż przyrostek *-ek*.

Varia

W podlaskich dokumentach występują formacje rzeczownikowe, które nie należą do żadnej z wyżej wymienionych kategorii. Ponieważ dziś wyszły już z użycia, wydaje się, że warto je odnotować. Formant *-ica*: *ciemnica* ‘więzienie’ 94, *dranica* ‘deska łupana albo darta, łąta drewna do pokrywania dachu’ 236v, *połowica* ‘połowa’ 20, *stawnica* ‘beczka spora, stojąca bez dna górnego, do kwaszenia w niej kapusty lub buraków’ 217; *-ka*: *zapadka* 217; *-ina*: *kuplienina* ‘kupno’ 55v, *sędzina* ‘naczynie drewniane z jednym dnem’ 217; *-izna*: *cwarcizna* ‘czwarta część’ 109v, *ojczyzna* ‘ojcowizna’ 5v; *-ec* || *-owiec*: *brataniec* 92v, *synowiec* 58; *-nik*: *plemiennik* ‘potomek’ 34v; *-isko*: *siedlisko* ‘miejsce czyjegoś zamieszkania’ 14.

Z przeprowadzonej analizy słowotwórczej rzeczowników wynika, że materiał ksiąg miejskich Knyszyna wykazuje specyficzne cechy, mające ścisły związek z treścią badanych rękopisów. Otóż, treść ksiąg, dotycząca różnego rodzaju skarg, umów zawieranych przez mieszkańców miasta, narzuca szczególnie materiał związany z identyfikacją uczestników spraw sądowych. Dlatego w omawianych tekstach dominują nazwiska. Formacje tego typu, tworzone najczęściej za pomocą formantów *-owic(z)* || *-ewic(z)* są najliczniejsze i zdominowały wręcz system antroponimiczny szesnastowiecznego Podlasia. W tworzeniu nazwisk kobiecych najproduktywniejszy okazał się formant *-owa*. Dużą produktywność wykazały formanty *-anie* i *-enie* tworzące rzeczowniki odczasownikowe. Na ich liczne występowanie w tego typu tekstach mogła mieć wpływ tradycja średniowiecznych zapisek sądowych. Ponadto cechą charakterystyczną badanych tekstów jest tworzenie nazwisk i zdrobniałych imion męskich za pomocą przyrostka *-ko*.

²⁷ Z. Kurzowa, *Polskie rzeczowniki męskie na -o na tle słowiańskim*, Wrocław – Kraków – Warszawa 1970, s. 36.